

Sanan käänteismerkityksistä

MATTI VILPPULA

Ahti Rytönen on merkinnyt Maaningalta (1928) silloisiin Sanakirjasäätiön kokoelmiin kaksi tietoa *häveliäs*-sanasta. Toisessa on esimerkki *Se on niih häveliäs ettei katos silemiinkää. Häveliään* merkitys on 'ujo, arka'. Toisen tiedon esimerkissä *häveliäs* tarkoittaa aivan päinvastaista: *Häveliäs kissa, syöp pöyviltä maetoo*. 'Röyhkeä, häikäilemätön, häpeämätön' sopisi selitteeksi.

Tarkastelen esityksessäni *häveliään* kaltaisia tapauksia, joissa samalla sanalla siis on vastakkaiset merkitykset. Nimitän merkitysvastakohtia *käänteismerkityksiksi*. Lauri Hakulisen käyttämä nimitys *semanttiset vedenjakajatapaukset* liittyy kyllä samaan käsitepiiriin, mutta *käänteismerkityksen* synonyymi se ei ole. Hakulinen tarkoittaa semanttisilla vedenjakajatapauksilla sellaisia *konneksioita*, joissa jonkin sanan merkitys voidaan tulkita kahdella, jopa vastakkaisella tavalla. Esimerkiksi *vasta* konneksiossa *vasta kesällä* voi viitata joko tulevaan aikaan (*Käykää vastakin*) tai menneeseen aikaan (*Vasta virkaansa nimitetty*). Tällainen konneksio toimii ikään kuin vedenjakajana; sehän sattuu »jonkin luonnossa puhjenneen lähteen tavoin sijaitsemaan sellaisessa maastonkohdassa, josta kehityksen puro voi eri suuntiin viettävän rinteeseen houkuttelemana herkästi lähteä virtaamaan muuannekin kuin yhtäänne» (Hakulinen 1966: 10).

Käänteismerkityksiä ei kielessä kaikkiaan ole kovin runsaasti mutta ei aivan vähänkään. Niiden määrä on hyvin suhteellinen ja siitä riippuvainen, miten merkitysvastakohdan käsite rajataan. Seuraavassa pidän käänteismerkityksinä kaikkia antonyymivastakohtia. Varsinaisten antonyymien (esim. *suuri* : *pieni* / *viha* : *rakkaus* / *vähän* : *paljon*) lisäksi niihin kuuluvat komplementaariset vastakohdat (esim. *elävä* : *kuollut* / *mies* : *nainen* / *hereillä* : *nukuksissa*) ja käänteisvastakohdat (esim. *ostaa* : *myydä* / *isäntä* : *palvelija* / *ennen* : *jälkeen*). (Vastakohtatyypeistä tarkemmin ks. esim. Hakanen 1973: 35–43, Lyons 1981: 270–280, Kastovsky 1982: 131–136.) Antonyymivastakohdille on ominaista dikotomia, kaksijakoisuus (Hakanen mts. 49). Tässä suhteessa ne poikkeavat ns. varioivista vastakohdista (esim. *rautainen* : *kuparinen* : *hopeinen* : *kultainen*), joissa jokainen jäsen tavallaan on kaikkien muiden jäsenten vastakohta (Hakanen mts. 257). Varioivat vastakohdat eivät kuulu esitykseni

piiriin, eivät myöskään sellaiset syntaktisten tai syntaksiin heijastuvien piirteiden perusteella määräytyvät vastakohtat kuin transitiivisuus : intransitiivisuus / resultatiivisuus : irresultatiivisuus / tekemisen tahallisuus : tekemisen tahattomuus / subjektin elollisuus : subjektin elottomuus jne. (vrt. Hakulinen – Karlsson 1979: 235–239).

Aimo Hakanen määrittelee vastakohtan (mts. 33) näin: »Kaksi kielen elementtiä voivat olla toistensa semanttisia vastakohtia, jos ainakin toisella on yksi sellainen merkityskomponentti, joka erottaa elementit toisistaan, ja jos niillä samanaikaisesti on vähintään yksi merkityskomponentti, joka yhdistää nämä kielen elementit niin, että ne tiettyjen ehtojen vallitessa ovat vaihdettavissa toisiinsa.» Käsitän, että kyseessä täytyy olla merkityksen kannalta relevantit komponentit. Juuri relevanttiuden arvioiminen on monesti ehdonvallan asia. Kuitenkin se, pitääkö jotakin merkityskomponenttia relevanttina vai ei, perustuu pitkälti intuition ja subjektiiviseen näkemykseen. Onko sanakirja-artikkelissa *eläin*, jonka kahdesta ryhmästä toisessa *eläin*-sanaa on käytetty kotieläimestä, toisessa metsäneläimestä, todella kysymys kahdesta eri merkityksestä? Vai onko jako vain artikkelinkirjoittajan keino saada laaja aineisto lukijalle helpommin hahmottuvaksi? Palaan relevanttiuden ongelmaan vielä jäljempänä.

Toinen käänteismerkitysten rajaamiseen liittyvä pulma koskee merkitykseen sisältyviä emotionaalisia aineksia. Ihmisen luonteenomaisuuksiin viittaavien adjektiivien joukossa on runsaasti sellaisia, joissa saman adjektiivin kaksi merkitystä ovat konnotaatioiltaan toistensa vastakohtia. Sen sijaan merkitysten käsitteelliset sisällöt, niiden peruserkitykset (termeistä ks. Erdmann 1925: 107, Koski 1967: 28, 29) kuuluvat eri käsitepiireihin eivätkä näin ollen voi olla oppositiossa keskenään. Esimerkiksi *hurskas*-sanalla on murteisesta toisaalta merkitys 'tuhlaileva, ylellisesti elelevä' (*On se ikävää kun poikani sai niih hurskaan ämmän ettei siinä huushollissa piisaa mikään*. Säskylä), toisaalta merkitys 'vakavamielinen, harras'. Edelliseen liittyy negatiivinen arvostuskonnotaatio, jälkimmäiseen positiivinen: tuhlaavaisuutta pidetään yleensä paheksuttavana ominaisuutena, vakavamielisyyttä kunnioitettavana. Jos luovutaan moralisoinnista ja tarkastellaan tuhlaavaisuutta ja vakavamielisyyttä pelkkinä käsitteinä, huomataan, että ne eivät luontevasti sovi toistensa vastakohtiksi. Edellinen hakee parikseen mieluummin säästäväisyyden, jälkimmäinen iloluontoisuuden. Samalla tavalla vain osittaisia vastakohtia ovat *heveli*-sanana merkitykset 'hyväntahtoinen, kohtelias' ja 'viekas, petollinen', *aura*-adjektiivin merkitykset 'ahkera, tunnollinen' ja 'julma, kovasydäminen', *irs-taan* merkitykset 'reipas, ripeä' ja 'siveetön, rivo' jne. On tunnustettava, että käänteismerkityksiä ei voi rajata tarkasti. Tulkinnaisia tapauksia jää aina, ja vastakohtaisuuden aste riippuu paljon siitä, mitä puolta merkityksessä painotetaan.

Olen esitystäni varten käynyt kursorisesti läpi Suomen murteiden sanakirjan käsikirjoituksen aakkosväliltä *a – ko-* ja Suomen kielen etymologisen sanakirjan. Aineistoni on siis jonkinlainen aakkosten alkupuolelle painottuva otos käänteismerkityksistä. Tarkoitukseni ei ole ollut selvittää niinkään sitä, miten kussakin yksityistapauksessa on tultu merkitysvastakohtiin. Sen sijaan olen pyrkinyt tarkastelemaan aineistoa käsitepiireittäin ja ryhminä, yrittänyt löytää yhteisiä syitä ja yleisiä lainalaisuuksia ja koettanut saada tulokset koskemaan semantiikkaa laajemminkin.

Olen jakanut aineistoni neljään ryhmään: kontekstivastakohtiin, emotionaalisiin vastakohtiin, näkökulmavastakohtiin ja näennäisvastakohtiin. Jako on karkea ja summittainen. Vastakohdat ovat useimmiten monen eri tekijän tulosta. Epiteetit kertovat tekijöistä vain yhden, tärkeimpänä pitämäni.

Kontekstivastakohdat

On tunnettua, että silloin kun sana usein esiintyy samassa kontekstissa, lähekkäisten sanojen merkitykset saattavat assosioitua toisiinsa. Jos lähellä on kieltosana, kiello voi siirtyä osaksi sanan merkitystä: syntyy vastakohta. Näin on käynyt esim. ranskassa, jossa *personne* 'ihminen, henkilö' on kontekstin *ne – – personne* vaikutuksesta saanut merkityksen 'ei kukaan' (Erkki Itkonen 1966: 366).

Useimmat kontekstivastakohdista ovat juuri kieltoisan aiheuttamia. Kieltohakuisella *hirvitä*-verbillä on kaakkoismurteissa merkityksen 'uskaltaa, rohjeta' rinnalla merkitys 'pelätä' (Kiuru 1977: 103), esim. *Kuka on arka, se hirvijää* (Tyrö). Merkitys on siis hiukan enemmänkin kuin pelkkä 'ei uskaltaa'. *Häävi*, joka kirjakielessä esiintyy vain kielteisissä yhteyksissä hyvää, kunnollista tarkoittamassa, voi murteissa merkitä myös huonoa, kelvotonta, esim. *Ei minä viissi näyttää* (käsityötäni), *se on niih häävi* (Kaustinen). Samat vastakohtaiset merkitykset kuin *häävillä* on myös adjektiivilla *häippöinen*: *Nii paljo ku siint lahjast huastettii, ei tuo sen häippösemp* (= parempi, kummempi) *olt* (Kaukola), *Meijä elot tul' tänä kesänä hyvi häippösii* (= vähäpätöisiä, heikkoja; Harlu). *Hama*-sanan sisäpaikallissijamuotoja (*hamassa, hamoissa*) käytetään kielteisissä yhteyksissä adverbien tavoin osoittamaan paikallista tai ajallista etäisyyttä: *Ei se hamah* (= kaukana) *ole* (Kankaanpää), *Ei oon näkyssä hammaan* (= pitkään aikaan; Sotkamo). Kun kiello on assosioitunut osaksi sanan merkitystä, myös läheisyyden osoittaminen on tullut mahdolliseksi: *Kyllä se taloo pitää täs hamoos* (= lähellä) *olla* (Kurikka). *Harva*-sanalla on merkitys 'melkein jokainen' sellaisessa kirjakielessäkin esiintyvässä fraasityypissä kuin *Hän käy täällä harva se viikko*, *Harva se talossa on pata*. Kiello on siirtynyt *harva*-sanan merkityksen osaksi sellaisissa ilmauksissa kuin *Harva se viikko, jona hän ei täällä käy*, *Harva se talo, jossa ei pataa ole*. Näin merkityksestä

'vain jokunen' on kieltosanan vaikutuksesta tullut merkitys 'ei vain jokunen' > 'melkein jokainen'.

Muun kontekstissa olevan sanan kuin kieltosanan vaikutuksesta syntyneistä käänteismerkityksistä minulla on vain yksi esimerkki, nimittäin *taajaan* 'harvaan'. Esim. *Nu niihhään se tallaa taajah kon aikava miäs, harvakseh ja hartahast* (Kymi). Merkitys voisi olla tarttumaa konneksiosta *harvantaajaan* 'harvakseen' (vrt. SKES s.v. *taaja*). Esim. *Kuhilaeta tulloo pellolle hyvi harvantuajaa* (Kangasniemi). Samalla tavallahan esimerkiksi alkusointufraasi *vihdoin viimein* on vaikuttanut *vihdoin*-sanana 'lopulta, (loppujen) lopuksi' -merkityksen syntyyn, kuten Lauri Hakulinen on (1970: 146–154) osoittanut.

Myös äänteellisesti läheinen mutta merkitykseltään vastakkainen sana voi synnyttää käänteismerkitykset. *Färski* lihaan, kalaan, voihin tms. viitatessaan tarkoittaa murteissa toisaalta tuoretta, raikasta, toisaalta pilaantunutta, eltaantunutta: *Em mää sit tiärä jaa, onk tää ruaka färski taik härski* (Karjalohja), *Se ol vissi jotta vanha voit ko ol nii färski maust* (Pyhämaa). On ilmeistä, että jälkimmäinen merkitys on *härski*-sanana merkitysanalogiaa. – Sekä *färski* että *härski* ovat ruotsista omaksuttuja, germaaniselta alkuperältään erilähtöisiä lainoja (Hellquist 1939 s.v. *färsk, härsk*).

Kielellisiin vastakohtiin voisi lukea myös johtimeltaan homonyymiset sanat, joissa johdinten semanttinen funktio on vastakkainen. Sekä privatiivinen että kausatiivinen funktio on esim. verbeillä *juuria*, *kukkia* ja *oksia*. *Juuria*, joka kirjakielessä merkitsee juurineen irti kiskomista, voi murteissa silloin kun subjektina on kasvi tarkoittaa myös juurien tuottamista samoin kuin *oksia* oksien kasvattamista: *Se (juolavehänä) on niin kamala juurimaan* (Ruovesi), *Ei siin (männyssä) ollus stä runkoo ko sylläv verraj ja sit se rupes haaraamaaj ja oksimaa* (Vampula). *Kukkia*-verbillä taas on murteissa merkitys 'poistaa kukat (esim. tupakasta)' (Hakulinen 1979: 282).

Emotionaaliset vastakohtat

Emotionaalisiksi vastakohtiksi laskea käänteismerkitykset, joissa affektilla ja emootiolla on keskeinen osa. Affektisuuteen liittyy luonnostaan voimakas kannanotto puolesta tai vastaan. Näin se ikään kuin itsestään tarjoaa oppositioajattelun lähtökohdat.

Hans Sperberin esittämän ja yksipuolisuutensa vuoksi arvosteluakin osakseen saaneen teorian mukaan affektilla on taipumus toisaalta ajaa sanoja pois alkuperäisestä merkityksestään kohti merkityskentän laitoja, toisaalta vetää uusia ilmauksia jotakin miellepiiriä kohti (Sperber 1930: 47). Tähän teoriaan sopivat ehkä parhaiten ne aineistoni käänteismerkitykset, joissa on kysymys esim. uskuntoon tai kirkkoon liittyvän sanan maallistuneesta käytöstä. *Alltari* havujen pienentämispaikkaa, havutukkaa (*hakoalttari*) tai käymälän istuinta

(*paska-alttari*, *huusinalttari*) tarkoittamassa on käyttöfunktioitaan ja tunnearvoltaan kirkollisen esikuvansa vastakohta. Niitä yhdistää kuitenkin toisiinsa tarkoitteiden korokemaisuus ja käyttö jonkin tehtävän suorittamiseen. Tyyliarvoltaan on madaltunut myös sana *epistola* silloin, kun sitä on alettu käyttää 'juttua, juorua' merkitsemässä, esim. *Älä viitim muller ruvetan niitä epistoloitas latelemaan* (Perho). Näissä esimerkkitaapauksissa on kyseessä leikin tavoittelu ja rentoon, rehvakkaaseen tyyliin pyrkiminen. Silti mukana on varmasti myös tiedostamaton halu purkaa liikaa affektia saaneen sanan affektinen lataus. Se on voitu toteuttaa joko sanan käyttöalaa laajentamalla tai korvaamalla sana uudella, eufemistisella ilmauksella.

Ironialle on ominaista, että kun tahdotaan tehdä pilkkaa jonkun tai jonkin vioista ja puutteista, halventavien sanojen sijasta käytetäänkin kiittäviä. Huomautus *Kylläpä tällä on siistiä* paljastuu ironiaksi, kun kuulija oivaltaa, ettei sanoja voi tarkoittaa sitä, mitä hän sanoo: sanotun ja todellisen asiantilan välillä on selvä ristiriita. Joissakin tapauksissa ironia voi pysyvästi muuttaa sanan merkityksen. Tältä pohjalta ehkä selittyvät *siivo*-substantiivin käänteismerkitykset 'siisteys, puhtaus' ja 'siivottomuus, likaisuus'; murteissa adjektiiviksi *siivokas* on samalla lailla kaksimerkityksinen. Askelen pitemmälle on kehitys vienyt adjektiivit *pätö* ja *hyväkäs*, jotka ovat lähes tyystin menettäneet alkuperäisen 'kelpo, kunnan, hyvä' -merkityksensä ja vakiintuneet väheksyvää, halveksivaa suhtautumista ilmaiseviin 'mokoma, kelvoton' -merkityksiin. Lönnrotin sanakirjassa *pädöllä* vielä on positiivinenkin merkityksensä: 'duglig, duktig; duglighet, förmåga'. Samoin *hyväkäs* murteissa vielä tarkoittaa hyvänpuoleista, hyvää; esim. *Hyväkäs venes se viel o* (Iitti). Muita mahdollisesti ironisen käytön kautta vastakohtaisen merkityksen tai merkitysvivahteen saaneita adjektiiveja ovat esim. *aimo* 'aika(moinen), melkoinen, hyvä' : 'joutava, mokoma' / *erinomainen* 'hyvä, laadukas' : 'huono, kelvoton' / *hyvänpäiväinen* 'isonlainen, melkoinen, melko hyväkuntoinen, kohtalainen voimiltaan' : 'pahanpäiväinen, kelvoton' / *kaunis* 'sievä, korea' tms. : 'mokoma, hyväkäs' (vain Länsipohjassa) / *kelvos* 'kiltti, hyvätapainen, hyvä, kelpo, kunnan' (etenkin Etelä-Pohjanmaalla) : 'kelvoton, heittiö, lurjus' (Peräpohjolassa ja Kuusamossa) / *melkeä* 'suuri, melkoinen, huomattava' : 'huono, huononlainen, köyhä, kurja' (vrt. Raumala 1958: 12–16).

Olen tahallani jättänyt mainitsematta sanan *mokoma*, vaikka se selvästikin rinnastuu *pätöön* ja *hyväkkääseen* siinä mielessä, että väheksyvää, halveksivaa suhtautumista osoittava käyttö on nykykielessä yleisempää kuin arvostavaa suhtautumista osoittava. NS:n *mokoma*-artikkeli on eräällä tavalla kiintoisa: artikkeli ei suoraan väitä, että 'mainio, huomattava' ja 'mitätön, jonninjoutava' olisivat mokoman eri merkityksiä. Sen sijaan artikkelin alussa yläselitteenä oleva »tav. puhujan suhtautumisen mukaan eri tavoin sävyttyneenä» vihjaa, että on kysymys pikemmin merkitysvarianteista, joiden sisällön kulloinenkin

puhetilanne viime kädessä määrää.¹ Samantapaisia kontekstista vastakohtaisen merkitysvivahteensa saavia sanoja on muitakin.

Teatteriarvostelun kuvateksti »Seela Sella pukee yksinäisen naisen tuskan sanoiksi ja teoiksi. Tulos järkyttää» (HS 28. 10. 1984) on kaksitulkinainen. Lukija ei arvostelua lukematta tiedä, onko esitys ollut vaikuttava, vavahduttava vai pöyristyttävän heikko. Tässäkään tapauksessa tuskin voidaan puhua kahdesta eri merkityksestä. *Järkyttää*-verbin semanttiseen sisältöön kuuluu voimakkaan, usein kauhunsekaisen tunnereaktion aiheuttaminen. Sen sijaan järkytyksen aiheuttajaa kohtaan heräävät tunteet – viha, halveksunta, sääli, ihailu – ovat tilannekohtaisia ja jäävät leksikaalisen merkityksen ulkopuolelle.

Jos *järkyttää*-verbiä äskeisessä esimerkissä olisi käytetty kielteistä suhtautumista osoittamaan, sitä selvästikin olisi käytetty liioittelevasti: tuskinpa huonokaan esitys huonoudessaan kenenkään mielentasapainoa horjuttaa. Liioittelu kuuluu puheen elävöittämiskeinoin. Sen avulla puhuja yrittää herättää kuulijan mielenkiinnon ja pitää sitä yllä (mm. Noreen 1904: 565, Hakanen 1973: 242, 243). Käytössä liioittelukin kuluu, affektiset sanat menettävät vähitellen tehoaan (mm. Ullmann 1981: 233, Ahlman 1930: 154). Sellaiset adjektiivit kuin *kauhea*, *mahdoton*, *tavaton*, *uskomaton*, *helkkarinmoinen*, *tavallinen*, *erinomainen* jne. palvelevat usein juuri liioittelevassa tehtävässä, tosin teränsä jo menettäneinä. Niillä ilmaistu liioittelu voi tilanteen mukaan korostaa joko positiivisia tai negatiivisia ominaisuuksia. Lause *Sinähän nyt kauhea olet* voi yhtä hyvin olla jonkun saavutuksia tai uutteruutta kiittävä kuin jonkun käyttäytymistä paheksuva kommentti; samoin *erinomainen* voi murteissa saada myös ei-toivottua ominaisuutta ilmaisevan merkitystehtävän: *Konnei vaan ilmat erinomaiseks tuun* (= muutu huonoiksi) *ni kyl mää täältä* (kylästä) *huamena yritän kotio* (Vampula). Aarni Penttilä, joka on käsitellyt tällaisiin ilmauksiin liittyvää intonaatiota (1959: 442–448), mainitsee *tavallinen*-sanankäytöstä tyrvääläisen murrerepliikin *Minä olin ta:valli:nel* (= melkoinen, aikamoinen) *lu'kkeen siihen aikaan* (mts. 444). Vastakkainen merkitystehtävä *tavallinen*-sanalla on NS:n esimerkissä *Olet sinä kanssa tavallinen mies, kun annat itseäsi noin pettää* (s.v. *tavallinen*).

Kauhea, *mahdoton*, *tavaton* jne. -adjektiiveille on yhteistä se, että niitä voidaan käyttää genetiivimuotoisena adverbina tai toista adjektiivia vahvistamassa (*kauhean hyvä*, *tavallisen ilkeä*). Olisi ajateltavissa, että ne juuri tällaisissa konneksioissa olisivat viereisen sanan vaikutuksesta saaneet positiivista tai

¹ Tarkoitan merkityksellä sanan leksikaalista merkitystä, merkitystä, joka sanalla on ilman kontekstiäkin (vrt. Nida 1975: 228 s.v. *central meaning*). Merkitysvariantti on merkityksen toteuma kontekstissa. Merkityksen ja merkitysvariantin suhde on siis samanlainen kuin foneemin suhde allofoniin tai morfeemin suhde allomorfiin.

negatiivista poikkeavuutta ilmaisevan merkitysvivahteensa. Selitys ei kuitenkaan päde kaikkiin tapauksiin. Esimerkiksi sanoilla *jommoinenkin*, *jonkinlainen*, *jonkunlainen* saadaan kyllä aikaan sekä positiivinen kannanotto (*On sillä poiijaalla vaan jommonenkih hevosev varsa*. Eräjärvi) että negatiivinen (*Jommonenki siin kans suutas soittaa*. Pöytyä), mutta genetiivimuotoisena toista sanaa vahvistamassa niitä ei käytetä.

Suomen karitiivijadjektiivien *-ton*-johdin ilmaisee normaalisti kantaosan tai sen tarkoitteen ilmaisimen vastakohtaa (Hakanen 1973: 216). Mitä heikomaksi tai epäselvemmäksi johdoksen kantaosan konkreettisuus käy, sitä selvemmin *-ton*-johtimen merkityspiirteeksi tulee kuitenkin poikkeavuus (mts. 201). Toisinaan tällaisesta *-ton*-johdoksesta häviää kannan leksikaalinen merkitys lähes kokonaan ja jäljelle jää vain *-ton*-johdoksen ilmaisema poikkeavuus (mts. 212). Näin voi sanoa käyneen *mahdoton* ja *tavaton* -adjektiiveille. Jos ajatellaan, että poikkeavuus on keskeistä *mahdottoman* ja *tavattoman* merkityksessä ja poikkeavuuden suunta toisarvoista, sanojen käyttö sekä positiivista että negatiivista suhtautumista osoittamassa tulee ymmärrettäväksi. *Mahdottoman* ja *tavattoman* merkitys ei määräydy sen mukaan, osoitetaanko niillä ihailua vai paheksuntaa, vaan sen mukaan, että niillä ylipäätään osoitetaan tunneperäistä, kantaa ottavaa, tasapainotilasta huomattavasti poikkeavaa suhtautumista. Sama voidaan yleistää myös *mahdottoman* ja *tavattoman* synonyymeihin, muihinkin kuin karitiivijadjektiiveihin.

Aineistossani on muutamia adjektiiveja, joiden leksikaalinen, kontekstin ulkopuolinen merkitys on 'erikoinen'. Kontekstissa merkityksen ala vaihtelee kuitenkin merkitykseen kulloinkin liittyvän konnotaation mukaan. Esim. *eri*: *Autolla tultiij ja tultiinni' eri* (= aikamoista) *kyytiä* (Utajärvi), *Snää ole eri* (= kummallinen) *ihminen kutes see vertta muist* (Mynämäki) / *erityinen*: *Se on erityinen käypä* (= erinomainen kävelijä; Kittilä), *Se (rouva) oli vähä sellaanen erityyne* (= omituinen; Nurmo). Ullmann (1981: 235) käyttää tällaisista luontojaan neutraaleista mutta kontekstissa hyväksyvää tai paheksuvaa suhtautumista osoittavista sanoista nimitystä *middle terms*. Niihin kuuluvaksi voitaneen lukea myös adjektiivi *konu*, jonka ydinaluetta ovat kaakkoishämäläiset murteet. Se on konnotaatioiltaan kovin moninainen: *Sil sitte ol konui* (= hauskoja) *juttui* (Myrskylä), *Ohaa niit nykyjää paljon konumpii* (= ? koreampia, koristeellisempia) *vaatteit miehil ku ennen* (Iitti), *Ol sekin konua* (= ikävää, harmillista), *ku yöllä pit lauttan hajota* (Asikkala), *Onhaa konus tellis* (= huonossa kunnossa) *tää teirän viikate* (Askola), *Ol niin konu* (= paha, vaikea) *olla* (Lapinjärvi), *Soon muuttunnu niin konuks* (= oikukkaaksi, juonikkaaksi), *ettei sen kans tahlo osata puhuva* (Iitti). Mielestäni jo se, että kaikki *konu*-esimerkit ovat lähekkäisistä pitäjistä, eliminoi mahdollisuuden puhua *konun* eri merkityksistä. Helpompaa kuin selittää, että *konu* Iitissä merkitsee sekä koreaa että oikullista, on ajatella, että on kysymys merkityksen 'erikoinen' varianteista,

joiden sisällön kulloinenkin konteksti lopullisesti määrää.

Louis Hjelmslev esitti aikoinaan (1943: 40–41), että merkitys syntyy aina kontekstissa ja että mitään kontekstin ulkopuolista morfeemin itsenäistä merkitystä ei voi olla olemassakaan. Näkemystä on pidetty yksipuolisena, virheelisenäkin. Silti Hjelmslevin väite on varmaan osittain totta. Modernissa kielen-tutkimuksessa ja nimenomaan semantiikassa onkin alettu korostaa, että sekä kielellinen että kielenulkoinen konteksti on se kokonaisuus, jonka osana kie-len elementtiä on tarkasteltava (Hakanen 1973: 28–32). Esimerkissä *Minussa on hyvä hammastauti, viime yönäkkää' en suana unta en silimäntäyttä* (Nilsia, s.v. *hammastauti*) *hyvä*-sanana merkitys voidaan selittää ainakin kolmella eri tavalla. Voidaan ajatella, että sanaa on käytetty 1) normaalimerkityksessään mutta ironisesti, 2) normaalimerkitystä laajemmin osoittamaan määrän poikkeavuutta, merkitystä 'melkoinen, aikamoinen', 3) normaalimerkityksen vastakohtana merkityksessä 'paha'. Se että konteksti mahdollistaa viimeksi mainitunkin tulkinnan, voi olla ensi oire kehityksessä, joka johtaa pysyvän, kontekstista riippumattoman merkityksen syntymiseen.

Vermlannissa adjektiivilla *kauhea* on merkitys 'oivallinen, hyvä' (Reponen 1931: 437). Esim. *Ol' kauhea kylpeä, niin hyveä löylyö, Kauhea fintti seä, Heleä ja kauhea* (laulun) *eän*; toisaalta kuitenkin yleiskielen tavoin: *Tuuloo nin kauheasti*. Jos verrataan Vermlannin esimerkkien *kauhea*-sanaa merkitykseltään edellä (s. 400) puheena olleeseen *kauhea*-sanana ihailevaan, ihmettelevään käyttöön (*Sinähän nyt kauhea olet!*), ero on nähdäkseni siinä, että edellinen mittaa ensisijaisesti laatua, jälkimmäinen määrää. Charles E. Osgoodin semanttisen avaruuden teoriaan (1965: 71–75) sovitettuna Vermlannin *kauhea* virittää kolmesta perusfaktorista – arviointitekijästä, voimakkuustekijästä ja toimintatekijästä – ennen muuta arviointitekijän, siis jonkin käsitteen hyvyttä, miellyttävyyttä jne. arvioivan dimension. *Sinähän nyt kauhea olet* -esimerkissä *kauhea* taas virittää voimakkuustekijän: hämmästeltyään on jonkun aikaansaannosten, ahkeruuden tms. määrää. Silti arviointitekijäkin, jos kohta heikompana, on mukana: se että joku on yllättänyt suoritustensa määrällä, on positiivinen, ihailtava piirre.

Määrän kasvu ei välttämättä korreloi arvostuksen lisääntymisen kanssa eikä määrän väheneminen arvostuksen laskun kanssa. Tämä näkyy etenkin lämpötilaan tai ruoan ja juoman makuun liittyvistä käänteisvastakohtista. Esim. *tuima*-adjektiivin merkitykset 'vähäsuolainen, suolaton' ja 'väkevä, liian suolainen' ovat nähdäkseni kumpikin arvostusasteikon negatiivisella puolella. Ei ole kuitenkaan itsestään selvää, että suolattomuus aina on negatiivinen ominaisuus; jonkun mielestä ja jossakin tilanteessa se voi olla toivottavakin piirre. Adjektiivi *rievä* voi leivästä tai taikinasta puhuttaessa tarkoittaa mm. hapattamatonta, liian vähän hapanta tai hapahkoa. Merkitykset ovat toistensa lieviä vastakohtia happamuuden määrän suhteen. Se, voivatko ne olla vas-

takohtia myös arvostuskonnotaatioiltaan, paljastuu vasta käyttöyhteydessä.

Merkityksiä tutkittaessa ei kielenulkoista todellisuuttakaan voi kokonaan jättää huomiotta. Adjektiivilla *vinteä* on mm. sellaiset toistensa vastakohtilta vaikuttavat merkitykset kuin 'kuiva ja sitkeä' (Lönnrot) ja 'kosteä, nihkeä' (Vpl. Uusikirkko, Kanneljärvi). Vastakohtaisuus on kuitenkin olemassa enintään sanakirjaselitteiden tasolla. Jos katsotaan, millaisiin tarkoitteisiin merkitykset kielen ulkopuolella liittyvät, huomataan, että 'kuiva ja sitkeä' on puun, leivän, lihan tms. ominaisuus, 'kosteä, nihkeä' korjatun heinän tai viljan ominaisuus. Lisäksi huomataan, että kummassakin tapauksessa on kysymys ei-toivotusta piirteestä: kuivaa ja sitkeää leipää on ikävä syödä, kostea ja nihkeä heinä on altis pilaantumaan. Itse asiassa *vinteän* merkityksessä ei olekaan relevanttia kuivuus tai kosteus vaan ei-toivottu poikkeavuus. Varsinaisesta merkitysvastakohtadasta ei tässä siis voida puhua.

Adjektiiveilla *ha(a)lea*, *ho(o)rnea* ja *huupea* voidaan murteissa ilmaista nesteen tai ilman lievää lämpimyyttä tai lievää kylmyyttä. Kontekstista riippuu, kumpi vaihtoehto kulloinkin on kyseessä. Lause *Ompas se nyt huupeeta* (= viileää) *näin aamulla* (Urjala) syntyy tilanteessa, jossa sanoja suhteuttaa aistimuksensa johonkin lämpimämpään, esim. huoneilman lämpöön tai edellisen päivän lämpötilaan. Virke *Siälä onkin pakkanen jo lauhtunu, ilma tuntuu jo koko huupeelta* (Tammela) taas osoittaa, että sanoja on odottanut kylmempää siirtyessään sisältä ulkoilmaan mutta on positiivisesti yllättynyt, kun ulkona onkin lämpimämpää. Asteilla mitattuna lämpö voi kummassakin tilanteessa olla sama; erilaiset presuppositiot, niiden ylittyminen tai täyttymättä jääminen synnyttävät vastakkaisia konnotaatioita ja samalla lieviä vastakohtia.

Aapo Taiminen on *huikea*-tutkimuksessaan (1979: 315) pitänyt yhtenä emotionaalisten sanojen yleistyyppillisenä piirteenä merkitysrajojen epämääräisyyttä, joka taas johtuu siitä, että havainnot tällaisten sanojen tarkoitteista edustavat aina subjektiivista näkemystä eivätkä ole näin ollen tarkkarajaisesti analysoitavissa. Samaan syyhyn, näkökantojen moninaisuuteen, viittaa myös Ullmann (1981: 124) merkitykseltään epämääräisiä sanoja käsitellessään. Subjektiivisen näkemyksen vaikutus on helppo uskoa: silloin kun arvioitavana on esim. lämpimyyttä tai maku, havainnot ja niiden kategoriointi voivat vaihdella suurestikin. On kuitenkin huomattava, että epämääräisyys ei tarkoita semanttisen asteikon kokoalaisuutta. Esim. *huupean* merkitysala ei ulotu kylmähköstä lämpimähköön. *Huupea* ei voi kattaa kylmän ja lämpimän neutraloitumiskohtaa, tasapainotilaa. Sama on yleistettävissä kaikkien muidenkin tässä luvussa käsittelemieni sanojen merkityksiin. Niiden yleistyyppillisenä piirteenä on poikkeavuuden osoittaminen. Se että samalla sanalla voidaan ilmaista poikkeamia, jotka ovat toisilleen vastakkaisia, on pitkälti kontekstin aiheuttamaa. Se on myös osoitus siitä, että poikkeaman suunta ei ole tai ei ole ollut kovin tärkeä tekijä merkityksessä.

Näkökulmavastakohtat

Latinan *altus*-sanan vastakkaisten merkitysten 'korkea' ja 'syvä' on selitetty (Ullmann 1981: 168) johtuvan näkökulman erilaisuudesta, siitä, tarkasteleeko puhuja kohdettaan alhaalta vai ylhäältä päin. Samalla tavalla selittyvät esim. suomen *ahde*-sanana merkitysvariantit 'alamäki, ylämäki' (SMS). Itse asiassa myös edellisessä luvussa mainittuja lämpö- ja makuvastakohtia voidaan pitää näkökulmavastakohtina; onhan näkemyseroilla niidenkin synnyssä osuutensa.

Lämpö- ja makuvastakohdissa erot olivat määrällisiä: lämpöä, väkevyyttä jne. oli jonkin verran (liikaa) tai ei ollut aivan riittävästi. *Vähän*-sana, jolla niin ikään voidaan ilmaista lievää määrällistä vastakohtaa, on merkitykseltään sidoksissa lausepainoon: painollisena se saa tulkinnan 'niukasti, riittämättömästi' (*Minulla on VÄHÄN rahaa*), painottomana tulkinnan 'jonkin verran' (*Minulla on vähän RAHAA*). Tämä aiheuttaa kirjoitetussa tekstissä kaksimerkityksisyyden vaaran. Lukija ei tiedä, onko esim. seuraavan ilmoituksen laatija joutunut kokemaan elämässään pettymyksiä vai onko hän säästynyt niiltä: »Elämässä vähän pettynyt 28 v. melko hauskan. mies etsii ymmärt. naista. Vastaus HS Lappeenrannan kontt. nimim. Vaalea». Entä viittaako kaupan mainos »Vähän rasvainen maitojuusto» juustoon, jossa on tavallista enemmän tai tavallista vähemmän rasvaa?

Poikkeavuus oli emotionaalisten vastakohtien yleistyyppillinen piirre. Sen sijaan poikkeaman suuntaa osoittava komponentti ei ollut samalla tavalla keskeinen: kontekstista riippui, tarkoittiko esim. *huupea* viileää vai lämpimähköä tai *konu* hauskaa vai ikävää. *Vähän*-tapauksessa asia ehkä on toisin. Jos 'riittämättömästi' ja 'jonkin verran' katsotaan eri merkityksiksi (ks. NS:n *vähän*-artikkelin jaotusta), erottavana eli distinktiivisenä komponenttina on juuri suunnan komponentti. Sen asema semeemin muiden komponenttien joukossa on siis tärkeä. Merkitysvastakohdan 'riittämättömästi': 'jonkin verran' syntyä selitettäessä on kaiketi lähdettävä siitä, että toinen merkityksistä on alkuperäinen, toinen sen pohjalta kehittynyt. Plus- tai miinusmerkkinen suunnan komponentti on voinut vaihtua vastakkaismerkkiseksi ainoastaan niin, että komponentti on tilapäisesti menettänyt relevanttiutensa. Vain tämä tila on mahdollistanut sen, että vastakkaissuuntaisen poikkeaman osoittaminen on käynyt päinsä. Käsitystä voisi havainnollistaa ympyrällä, jonka keskipiste edustaa implisiittistä origoa, neutraloitumiskohtaa, ja säde poikkeaman suuruutta. Itse poikkeama reaalistuu ympyrän kehällä olevana pisteenä +A, jonka suunta ympyrän keskipisteestä katsottuna on vakio. Jostain syystä suuntaa kontrolloiva tekijä heikkenee, jolloin +A:n lisäksi mikä muu ympyrän kehän piste tahansa voi päästä poikkeaman edustajaksi. Se että vain ympyrän vastakkaisella puolella oleva piste –A valikoituu tähän tehtävään, joh-

tuu kaikkialla luonnossa vaikuttavasta voimasta, joka pyrkii parillisuuteen, symmetrisyyteen ja tasapainotilan säilyttämiseen (vrt. Ogden 1967: 33–38).

Aimo Hakanen mainitsee väitöskirjassaan (1973: 210, 211) konneksion *ajaton aika*, joka murteissa voi tarkoittaa sekä lyhyttä että pitkää aikaa. Pituuden suhteen vastakohtaiset merkitykset *aika*-sanalla on yksinäänkin: *Ei sul mittän kiirut ol, tee aja ja painon kans* (= hitaasti ja tarmokkaasti) *vaa* (Halikko), *Sit sitä naimissi mentti, ko ens aik* (= hetki, tovi) *friiatti* (Rauma). Myös *hetki* ja *kotva(nen)* voivat saada pitkähkön ajan merkityksen, esim. *Ennen kapinaa s_oli teelä, ja hetkeeki* (= melko pitkääkin aikaa) *ennen* (Hämeenkyrö). Ajan pituuteen liittyvien käänteismerkitysten selitys on mielestäni tarkoitteen suhteellisuudessa: odottavan ajan sanotaan olevan pitkä; odotuttajalta se voi kuluu hyvinkin nopeaan. Myös ironia voi joissakin tapauksissa selittää vastakohtat: *Kyl siin suap kotvase aikua kulluu enne ko mie tei tuva ove auvuvan* (Räisälä).

Kerran-sana lauseissa *Oli kerran kuningas* ja *Kyllä sen vielä kerran muistat* tarkoittaa epämääräistä ajankohtaa. Edellisessä lauseessa ajankohta on menneisyydessä, jälkimmäisessä tulevaisuudessa. Onko kyseessä kaksi eri merkitystä? Onko suuntakomponentilla tässä tapauksessa distinktiivinen, merkitystä erottava tehtävä? Vai onko katsottava, ettei taaksepäin tai eteenpäin viittaaminen kuulu lainkaan *kerran*-sanan ominaisuuksiin vaan on harhaa, jonka lähinnä predikaatin tempus saa aikaan? Näihin kysymyksiin vastaaminen on vaikeaa, mahdotontakin. On tunnustettava, että merkitystä ei aina voi erottaa merkitysvariantista.

Johdannossa mainitulla *vasta*-adverbilla on niin ikään joko eteen- tai taaksepäin viittaava tehtävä (*Tule vastakin!*, *Vasta virkaansa nimitetty*). Tässä tapauksessa tuskin emmime puhua kahdesta eri merkityksestä. Pidämme myös *äskän*-sanan merkitystä säkeessä *Äskän* (= sitten vasta) *sie sitä katunet, kun on tuhkana tupasi* (Eino Leino) toisena kuin lauseessa *Kävin äskän markkinoilla*. *Vasta*- ja *äskän*-esimerkeissäkin predikaatin tempus vaihtuu adverbien merkityksen vaihtuessa. Emme kuitenkaan ajattele, että tempuksen vaihtuminen aiheuttaa muutoksen adverbien merkitykseen, vaan oletamme pikemmin, että predikaatin tempus riippuu adverbien merkityksestä.

Lauri Hakulinen on (1966: 10) osoittanut, miten *vasta*-sanan vastakkaisiin merkityksiin on tultu. Lause *Hän tulee vasta kesällä* on alkuaan tarkoittanut 'hän tulee vastaisuudessa, tulevaisuudessa kesällä'. Koska *vasta*-sanalle voitiin esimerkissä tulkita myös merkitys 'ei ennen kuin', tuli *vasta*-sanan käyttö menneisyyteen viittaamassa mahdolliseksi. Voitiin siis sanoa: *Hän tuli vasta kesällä*. Toisaalta sellaisista konneksioista kuin *vasta äskän*, *vasta hetki sitten* tarttui ellipsin tietä *vasta*-adverbiin merkitysvivahdus 'juuri äskän, aivan vähän aikaa sitten'.

Vasta-adverbilla on siis alkuaan viitattu tulevaisuuteen. Sukukielten mu-

kaan (SKES) myös *äskēn*-sanana tulevaisuuteen viittaava merkitys 'sitten vasta' näyttää olevan menneisyyteen viittaavaa merkitystä vanhempi. Oma selitykseni kummankin sanan taaksepäin viittaavalle merkitykselle on se, että on tapahtunut näkökulman muutos. Tilannetta, johon *vasta* ja *äskēn* -adverbeilla on viitattu, on ruvettu tarkastelemaan näkökulmasta, joka on ajallisesti niiden edellä, kauempana tulevaisuudessa kuin mihin niillä viitataan. Näin näiden tulevaisuuteen viittaavien sanojen tarkoite on uudesta näkökulmasta katsotuna ollut itse asiassa takanapäin. Selitykseni ei mielestäni ole ristiriidassa Hakulisen selityksen kanssa. Hakulisen 'ei ennen kuin' -tulkinta viittaa uskoakseni juuri siihen, että näkökulma on siirtynyt takaa eteen. Tällainen »siirtyminen» on ehkä yleisempää kuin tulee ajatelleeksikaan. Esimerkiksi lauseen *Tule meille huomenna* näkökulma on huomissa ja meillä. Jos näkökulma haluttaisiin säilyttää tässä hetkessä ja paikassa, olisi kai sanottava: *Mene meille huomenna, olen silloin kotona*. Samantapainen deiktinen aspekti on kyseessä *puun takana* -tapauksessa, jonka Eugene A. Nida mainitsee (1975: 63): puulla ei ole enempää vakioista etu- kuin takapuoltakaan, vaan ne määräytyvät kulloisestakin tilanteesta ja tarkastelupaikasta käsin.

Näkökulmakysymystä aikasuhteiden kannalta ovat meillä pohtineet ainakin Osmo Ikola, Paavo Siro ja Kalevi Wiik. Wiik on käsitellyt niitä (Ikolan ja Siron ajatusten pohjalta) kirjoituksessaan »Suomen tempusten etä- ja syvärakenteista» (1976: 135–162). Kirjoituksessa esitetään kolme lauseiden aikasuhteisiin vaikuttavaa tekijää: puhehetki, tapahtumahetki ja viittaushetki. Viittaushetki tarkoittaa sellaista aikasuoran hetkeä, johon puhuja voi mielikuvituksessaan nykyhetkestä siirtyä ja josta käsin hän voi tapahtumaa tarkastella. Esimerkissä *Huomenna puu on jo kaatunut* viittaushetki on viimeisenä, puhehetken ja tapahtumahetken jäljessä. – Viittaushetken ja tapahtumahetken ratkaisevin merkitysero on se, että edellinen on jälkimmäistä subjektiivisempi: puhuja valitsee virkkeen viittaushetken omista subjektiivisista syistään, esimerkiksi osoittaakseen käsiteltävänä olevien asioiden kannalta tärkeimpänä pitämänsä hetken.

Wiik huomauttaa (mts. 137), että ajallisen perspektiivin (viittaushetken) valinta on tuskin mikään irrallinen, vain aikasuhteita koskeva ilmiö, ja että samanlaista perspektiivin valintaa tapahtuu myös mm. paikan suhteen. Huomautuksen voisi ulottaa koskemaan myös määrän ilmauksia, esimerkiksi sanaa *vähän*. Jos ajatellaan, että lause *Minulla on vähän* (= riittämättömästi) *rahaa* osoittaa puhujan tyytymättömyyttä ja lause *Minulla on vähän* (= jonkin verran) *rahaa* tyytyväisyyttä, kyseessä ovat vastakohtat: 'riittämättömästi' edustaa negatiivista, merkitys 'jonkin verran' positiivista arvoa. Puhuja tarkastelee näitä arvoja ikään kuin niiden välistä käsin. Jos puhujalla on taipumus ahneuteen, hän ei tyydykään siihen, että rahaa on jonkin verran, vaan pitää tavoitteenaan suurempaa rahamäärää. Sekä 'riittämättömästi' että 'jon-

kin verran' ovat nyt molemmat negatiivisia arvoja. Ne eivät enää ole toistensa vastakohtia. Puhujan tarkastelupaikka ei enää olekaan arvojen välissä vaan niiden edellä.

Ihmisen luonteenominaisuuksiin liittyvien käänteismerkitystapausten joukossa on useita, joissa vastakkain ovat sellaiset merkitykset kuin 'arka, säikkyvä, pelokas, sävyisä, tottelevainen' ja 'röyhkeä, tunkeileva, kiukkuinen, kiivas, riehakas, pelottava'. Johdannossa mainitun *häveliäs*-adjektiivin lisäksi ryhmään kuuluvat esim. *karkas: Älä peliättele niitä kanoja ne tuloo niin karkkahaksi* (= pelokkaiksi, aroiksi; Ilmajoki), *S_oli karkas* (= pelottava) *mäki ja siällä kuulthin kummajaasia* (Nurmo) / *karski: Kyll on karski* (= arka) *tu meijän varsa* (Pielavesi), *Pietti* (= vaillinaisesti kuohittu hevonen) *ol karskimp* (= rajumpi, äksympi) *ko ruuna* (Johannes) / *karsti: Sill_on niin karsti* (= äkäinen) *tamma ettei sel lähelle' ooh hyvä männä* (Ol. Pyhäjärvi), *Karsti* (= arka) *lintu, ei tuler rantaan* (Saarijärvi) / *kiltti: Väapeli oli niin helevitin kilttinä* (= kiukkuisena), *että aivan* (Rovaniemi) / *kirppa: Kyllä se* (hevonen) *on kirppa* (= säikkyvä), *ei sillem piek kynittäissä kirroillak* (Kiihtelysvaara), *On se kirppa* (= äkkipikainen, kiivas) *mies tuo Antti* (Ilmajoki). Myös joillakin aineistoni verbeillä on samantyyppiset merkitykset. Esimerkiksi *karata* voi kirjakeielessäkin tarkoittaa sekä pakenemista, karkuun lähtemistä että kimppuun hyökkäämistä. Samoin *kauhtua*-verbillä on sekä merkitys 'suuttua, kiivastua' (*Äijä ku kauhtu, että älä hullujas puhuv viisas mies*. Perho) että 'säikkyä, pelästyä' (*Toi juhta o niin kauhtunu että se ruittoo ku villi kaikkia turhia*. Tammela).

Karata ja *kauhtua* -verbien yhteinen ominaisuus on, että niillä kuvataan käyttäytymistä, jossa jokin tai joku yrittää torjua odottamatta tulleen ja epämiellyttäväksi kokemansa ulkoisen ärsykkeen. Torjunta ilmenee pystyyn kahtahtamisena, äkkinäisenä liikkeelle lähtemisenä, tunnekuohun valtaan joutumisena jne. Äskeitä adjektiivien merkityksissä taas on kysymys luonteenominaisuuksista, joita yllätetyksi tulleen käytös hänestä ulkopuoliselle tarkkailijalle paljastaa. Merkitysvastakohdat heijastavat toisaalta sitä, että eri yksilöt reagoivat samaan ärsykkeeseen päinvastaisilla tavoilla. Toisaalta ne heijastavat saman käyttäytymisen erilaista tulkintaa. Varsin monissa aineistoni esimerkeissä käyttäytyjänä on eläin, nimenomaan hevonen. Tulkitsijasta riippuu, pitääkö eläintä, joka ihmisen lähestyessä muuttuu levottomaksi ja alkaa riuhtoa kytkyessään, arkana vai aggressiivisena; hyökkäävyyskin on usein pelon merkki. Siihen taas, kumman vaihtoehdoista tulkitsija valitsee, ovat vaikuttamassa hänen odotuksensa ja ennakkoasenteensa. Esim. *portti* on 'aidassa oleva kulkuaukko' tai 'kulkuaukon sulkeva laite' sen mukaan, kumpi sen odotetaan olevan.

Keidas-sanalla on murteissa mm. merkitykset 'kannas' ja 'suo'. Miten merki-

tysten erilaisuus on ymmärrettävissä? Terho Itkonen on *Keidas*-tutkimuksessaan (1962: 43) tullut siihen tulokseen, että merkitykset selittyvät eränkävijäin näkökulmasta. Kannas on vesilläliikkujille ollut kulkua haittaava este, mutta niin on ollut suokin maallaliikkujille. Toisaalta molemmat ovat olleet myös kulkua helpottavia maastonkohtia: suon yli on voitu vetää talvitie tai rakentaa porras, kannaksen yli taas oikaista vetämällä vene telapuilla yli.

Ullmann pitää (1981: 194) yhtenä merkityksenmuutosta jouduttavana tekijänä motivaation katoamista (loss of motivation). Tästä on ilmeisesti kysymys juuri keidas-tapauksessa: *keitaan* merkitys on alkuaan määrätynyt funktionaalisiin perustein. Keitaat ovat olleet joko matkantekoa helpottavia tai vaikeuttavia maastonkohtia. Kun eränkävijä lakkasi, ne menettivät funktionsa. Niiden merkitys määräytyi nyt kokonaan toisin perustein, puhtaasti topografisiin perustein. On ehkä sattumaa, että keitaiden tarkoitteet olivat toisaalta ympäristöään ylempänä, toisaalta alempana olevia, toisaalta kuivia, toisaalta vesiperäisiä maastonkohtia, ja että *keitaan* uudet merkitykset määräytyivät juuri näiden vastakkaisten piirteiden mukaan. Merkitysten muotoutumiseen on varmaan ollut vaikuttamassa myös yleismaailmallinen tendenssi jäsentää ympäröivä todellisuus vastakohtina. Tätä tekijää Ogden (1967: 94–98) nimitää suuntafaktoriksi, ja hänen mukaansa se on heijastumaa ihmisruumiin rakenteesta.

Aineistoni maastotermien joukossa on *keitaan* lisäksi toinenkin, joka on sidoksissa kulttuuriin. *Hyöty*-sanalla on Peräpohjolan murteissa merkitys 'joen- tai järvenrantaniitty, tulvaniitty, luhta'. Nykyihmisen näkökulmasta merkitys on *hyöty*-sanana 'etu, voitto' -merkityksen jonkinlainen vastakohta; mitäpä vesijättömaa muuta voisi olla kuin hyödyttöä maata. Satakunta vuotta sitten ajattelutapa on varmasti ollut toinen. Ennen kylvöheinäviljelyn aloittamista rantaniityt ja tulvaniityt ovat olleet karjanrehun tärkeimmät kasvupaikat; niiden hyöty on siis ollut kiistaton.

Kieli on sidoksissa kulttuurin muuttumiseen ja ajattelun muuttumiseen. Piirteet, jotka nykyihmisen ajattelussa jakavat sanan eri merkityksiin, ovat aikaisemmin saattaneet painottua toisella tavalla tai eivät ole painottuneet lainkaan. Herbert Galton kirjoittaa (1960: 239):

Itse asiassa johtaa tarkempi tutkimus lukuisissa tapauksissa siihen, että luuloteltu ambivalenssi riippuu tarkastelijan katsomuksesta. Meistä voi lat. *sacer* tuntua ambivalentilta ('pyhä' – 'häpeällinen'), mutta sellainen vastakohtaisuus syntyy vasta juutalais-kristillisen uskonnon kannalta; alkupeäinen merkitys kai on ollut kulloisenkin tilanteen mukaan siunauksellinen tai myös vaarallinen voima, jolla asianomainen oli Sir J. G. Frazerin vertauksen mukaan niin sanoaksemme varautunut sähköisesti ja jonka vaikutuksesta hän erottui neutraalista ympäristöstään.

On selitetty (Reponen 1931: 438, 439), että Vermlannin murteen *pyhä* ja *pyhäinen* -sanojen merkitys 'saastainen, tartutettu' perustuu *pyhän* ja *pyhitetyn* van-

haan konkreettiseen merkitykseen 'jstak erotettu'. Vaihtoehtoisesti selitykseksi sopisi se, mitä Galton latinan *sacer*-sanalle tarjoaa: pyhä-käsitteeseen sisältyi primitiivisessä ajattelussa maagista voimaa, joka oli samalla kertaa sekä siunauksellista, hyvää, puhdistavaa että pelättävää, vaarallista. Eräissä Peräpohjolan murteissa 'saastainen, tartutettu' -merkityksen vastakohta tunnetaan aivan epäuskonnollisessakin käytössä, esim. *Otas sie nämä kinthat ettei käjet pihkaannu, sull_om pyhemät* (= puhtaammat) *käjet* (Rovaniemi). Myös *siunata*-verbin 'haukkua, torua, moittia (Juva), kirotta (Raamattu 1642)' -merkitys (SKES) ja 'antaa siunaus' -merkitys voivat selittyä samalta pohjalta, jumaluuteen kansanomaisessa ajattelussa sisältyvistä vastakkaisista voimista käsin.

Ajattelutavan muutoksesta saattaa johtua, että nykyihminen hahmottaa toistensa vastakohdiksi myös *takauta*-verbin merkitykset 'parantua (taudista)' ja 'laihtua, heikentyä voimiltaan'. Edellisestä on tietoja lounaismurteiden itäryhmästä ja Länsi-Uudeltamaalta, jälkimmäisestä ainakin Sonkajärveltä ja Kalajoelta; esim. *Kyl se tauti siin takavuu* (= parantuu), *kun koht vastukseltas tropataan* (= alkuvaiheessa lääkitään; Nummi), *Ventelän Matti oli ny niin takavunu* (= heikentynyt voimiltaan) *ettei ollu enää akkaväelle piisannu niittämäsä* (Kalajoki). Jos näkökulma on terveenä, voimissaan olemisen tilassa, merkitykset ovatkin vastakohtia: parantuminen on paluuta terveyteen, voimiltaan heikentyminen etäännyttämisestä siitä. Mikään ei kuitenkaan estä ajattelemasta, että myös laihtumisessa ja heikentymisessä on kysymys paluusta johonkin, nimittäin laihtumisen ja heikkouden tilaan. Laihoina vuosina tämä tila on hyvinkin voinut olla se olotila, johon asiat on suhteutettu ja josta käsin niitä on tarkasteltu. Voimissaan ja lihavana olemisen tila sen sijaan on noina aikoina ollut lyhytkestoinen ja harvinainen poikkeus.

Jo käsittelemieni käänteismerkitysten joukossa on ollut sellaisia, joissa toista merkitysparin jäsentä on pidettävä vanhempana, toista nuorempana. *Hyväkäs*-sanana merkitys 'hyvä' on alkuperäinen, merkitys 'kelvoton, mokoma' myöhemmin kehittynyt. Samoin esim. *vasta*-adverbin menneisyyteen viittaava merkitys on syntynyt tulevaisuuteen viittaavan merkityksen pohjalta. Aina ei ole käynyt näin. On myös tapauksia, joissa vastakohtaisten merkitysten voi sanoa syntyneen yhtä aikaa kolmannesta, vastakohdan suhteen neutraalista merkityksestä. Vastakkaiset merkityspiirteet ovat kyllä idullaan olemassa tuossa kantamerkityksessäkin, mutta irrelevantteina. Ne tulevat erilaisissa konteksteissa näkyviin ja alkavat vähitellen saada jonkinvertaista relevanttiutta. Tässä vaiheessa voidaan puhua merkitysvarianteista. Kun piirteiden merkitysvyöhyke edelleen kasvaa ja tulee lopulta täysin relevantiksi, merkitysvariantit itsenäistyvät eri merkityksiksi. Muutoksen käynnistäjänä voi pitää näkökulman vaihtumista. Taustalla on kuitenkin monia vain aavisteltavissa olevia

tekijöitä: psykologiset syyt, kulttuurin kehitys, ajatus- ja arvomaailman muuttuminen jne.

Suomen *viedä*-verbillä on votjakissa äännevastine, jonka merkitys on 'tuoda'. Sana on vanha indoeurooppalainen laina. SKES mainitsee lähtömerkitykseksi mm. merkityksen 'kuljettaa', joka siis liikkeen suunnan suhteen on neutraali (vrt. lat. *vehere* 'panna liikkeelle, vetää, viedä; kuljettaa, tuoda, kantaa; kulkea, ajaa'). On ajateltava, että liikkeen suunta on jossain vaiheessa saanut relevantin piirteen aseman verbin merkityksessä, jolloin on voinut syntyä vastakohtapari 'viedä' : 'tuoda'.

Verbillä *palaa* on sukukielissä vastineita, joiden merkitys liittyy joko palamiseen, polttamiseen, tuleen sytyttämiseen tai jäätymiseen, jäädyttämiseen, kylmäämiseen (kuten *palella*). Jotta voitaisiin ymmärtää polttamisen ja jäädyttämisen merkitysvastakohta, on ajateltava, ettei aiheuttaja, siis tuli tai pakkas, ole aina ollut relevantti piirre sanan merkityksessä. Relevanttia on sen sijaan ollut se kirvelevä tuntemus, epämiellyttävä aistivaikutelma, jonka kumpikin saa aikaan (Taiminen 1979: 290). Vasta kun kivun aiheuttaja on kielitajussa assosioitunut merkitykseen kuuluvaksi, on alkuperäisestä merkityksestä tullut kaksi uutta. Samalla tavalla kirvelevän aistivaikutelman pohjalta selittynevät esim. *kaje* ja *korpu* -sanojen merkitykset '(kova) kuumuus', 'kylmyys, pakkas', *hiiltyä* ja *kirvahtaa* -verbien (hiilelle) palamiseen ja paleltumiseen liittyvät merkitykset ja *ärhää*-adjektiivin uunin kuumuutta tai pakkasen kirpeyttä ilmaiseva käyttö. Kokonaan toisenlaisen selityksen *palaa* ja *palella* -verbien merkitysvastakohtille on esittänyt Hannes Pukki (1933: 186). Hänen lähtökohtanaan on Wundtin ja Falkin teoria mielteiden assosioitumisesta: sana assosioi mielikuvia, joita vuorostaan alamme nimittää samalla nimellä kuin niitäkin mielikuvia, jotka assosiaation alun perin ovat aiheuttaneet.

Kieltää lienee alkuaan merkinnyt kielellä toimimista, puhumista (Hakulinen 1979: 287) ja *kostaa* takaisin kääntämistä (Hakulinen 1927: 224). Nykykielen merkitykset ovat abstraktimmalla tasolla ja kattavat vain yhden lohkon kantamerkitysten alasta. Murteissa käyttö on laajempaa. Kirjakielen tuntemien merkitysten lisäksi monet murteet tuntevat *kieltää*-verbille merkityksen 'käskeä, kehottaa' ja *kostaa*-verbille merkityksen 'palkita': *Minä kiällin sitä yäksi muttei se ollu* (Kuortane), *No mie sit kosten tään siul toisen kerran* (Kivennapa). *Kieltää* ja *kostaa* -verbien merkitysten voi sanoa muuttuneen niin, että *kieltää*-verbin ala on supistunut jonkun tai joidenkuiden toimintaa ohjaavaan puhumiseen, joko toimintaa rajoittavaan tai toimintaa aktivoivaan. *Kostaa*-verbi on kehittynyt merkitykseltään kuvalliseen suuntaan. Ei ole kyseessä jonkin liikkuvan kohteen takaisin käännäminen (*Paimen kostaa karjan toiselta laitumen polulta toiselle*. Hakulinen 1927: 224) vaan saadun tai koetun samalla

mitalla maksaminen.² Ihmisen taipumus jäsentää maailma vastakohtina on ollut vaikuttamassa *kieltää* ja *kostaa*-verbienkin merkitysten kehityksessä: puhumisesta on tullut »kyllä»- tai »ei»-puhumista, takaisin käännyttämisestä hyvän tai pahan palauttamista.

(Jatkuu seuraavassa vihkossa.)

On the reverse meanings of words

MATTI VILPPULA

The article deals with those meanings of the same word which are opposite in meaning. The aim is, on the one hand, to clarify the manner in which these opposites have originated and how they have developed and, on the other hand, to consider the mechanics of semantic change from a wider perspective. Most of the examples used in the article are from the collections for the Dictionary of Finnish Dialects. The material has been divided into four sections, each of which corresponds to the factor which has been the primary cause of the semantic antonymy.

Contextual antonyms When a word appears frequently in the same context the meanings of the words adjacent to it may become associated with one another. If the environment contains a negator, for example, the negative meaning may shift, becoming part of the meaning of the word. The result is an antonym. French provides an example of this type of development. The word *personne* 'person' acquired the meaning 'nobody' as a consequence of the influence exerted by the context *ne* — — *personne*. Finnish dialects

provide numerous analogues to the French development. The verb *hirvitä* 'to dare', for example, acquired the meaning 'to fear' after the negative word began to be interpreted as part of the meaning. A phonologically similar but semantically antonymous word can also be the cause of a semantic opposition. For example the adjective *färski* may be used to describe food as both fresh and spoiled. The latter meaning has its basis in an analogy with the phonologically similar word *härski* 'rancid'.

Emotional opposites Irony involves making a joke of something by hiding it in a mask of praise. Usage of this type may result in a permanent change of the original meaning to its opposite. For example the Finnish word *siivo* 'cleanliness' has developed a new meaning 'uncleanliness, dirtiness' as a consequence of ironic usage. A new meaning can even completely replace an earlier one. For example the word *mokoma* in contemporary Finnish is used almost exclusively to express disparagement or unsuitability. The word originally meant 'good', 'decent'. The Fin-

² Myös *maksaa*-verbillä on sekä palkitsemisen että kostamisen merkitykset (NS: *maksaa* I.2.)

nish words *kauhea* 'terrible', *tavaton* 'extraordinary' can – as can English words such as *awful*, *dreadful* – be used in exaggerated speech to indicate either a negative or a positive emotional attitude, e.g. *kauhean kiva* 'awfully nice', cf. Ullmann 1981: 137. The use of these words to indicate both a positive and a negative attitude is understandable since the only relevant feature of their meanings is abnormality, the fact that something diverges from the expected. In contrast to this, the direction of this abnormality is not a central part of their meaning but rather is determined in each case by context.

Opposites of perspective Ullmann has pointed out (1981: 168) that "The Latin *altus*, for example, can mean 'high' or 'deep' according to the speaker's point of view: whether he is looking at an object from below upwards or from above downwards". Many other cases of antonymy can also be explained on the same basis. The Finnish adverb *vasta* 'just' refers to point in time in the immediate future or immediate past. The first meaning is the older of the two. The meaning which refers back in time can be understood to have originated in this manner: a situation in the future which would have been referred to by the word *vasta* began to be viewed from the perspective of that which sequentially precedes it, being even further in the future than the event in question is itself. Viewed from the new

perspective the meaning which refers to the future actually refers to an event which has already occurred.

Different people look at the same things from different perspectives, and cultural and technological innovations can provide a new standpoint. Finnish dialects contain numerous adjectives such as *häveliäs*, *karski*, which mean both 'shy, fearful', and 'angry, aggressive'. These adjectives are usually used with reference to animals, and specifically horses. A horse, which becomes agitated and makes sudden movements when a person approaches, may, we might think, express different things about its nature to different people. Some people might interpret its behavior as a sign of shyness or fear, while others would consider it to indicate anger or aggression. The Finnish verb *palaa* 'to burn' is cognate with the Hungarian verb *fagy*, although the Hungarian verb refers to freezing. The components linked to fire and freezing were, perhaps, not originally significant components of their meanings. The verb might, indeed, have originally referred only to an irritating sensual impression. At some point the cause of the impression assumed the status of the relevant component and the development, which ultimately resulted in the opposition 'burn' : 'freeze', could begin.

(To be continued in the following number.)